

Васіль РАГАЎЦОЎ

ВЕРБАЛЬНЫЯ СРОДКІ КАМІЧНАГА Ў П'ЕСЕ “АНТОСЬ ЛАТА” ЯКУБА КОЛАСА

Першыя спробы Якуба Коласа ў драматургічнай творчасці адносяцца да 1916 – 1917 гг. У гэты час былі напісаны дзве п'есы – “Антось Лата” і “На дарозе жыцця”. Хоць у іх “пісьменнік не ўзняўся да вышыні лепшых сваіх твораў, напісаных у іншых жанрах, рука майстра ў іх усё ж адчуваецца” [3, с. 61 – 62]. Апрача таго, Я. Коласу належаць п'есы “Забастоўшчыкі” (1924), “Вайна вайне” (1926, 1931, 1936, 1937), “У пушчах Палесся” (1937).

Першы акт сацыяльна-псіхалагічнай драмы “Антось Лата” надрукаваны ў 1916 г. у Петраградзе пад назвай “Чарка ўсё на свеце робіць” з прыпіскай – “Працяг будзе” [4, с. 136]. Цалкам твор друкаваўся ў 1917 г. у газеце “Вольная Беларусь” (№№ 27 – 28) і ў кнізе “Сцэнічныя творы” (1917), якая выйшла пад псеўданімам *Тарас Гушча* [2]. Паўторна п'еса апублікавана ў 1975 г. у “Хрэстаматыі па гісторыі беларускага тэатра і драматургіі” [1, с. 257 – 268]. Упершыню ў Збор твораў Якуба Коласа ўключана ў 2011 г. [5, с. 6 – 19].

П'еса ставілася Ф. Ждановічам у Першым таварыстве беларускай драмы і камедыі (1917)*, мясцовымі аматарамі ў Койданаве (1918), настаўнікам В. Гарбацэвічам у вёсцы Дукора на Чэрвеньшчыне (1918), трупай У. Галубка (пачатак 1920-х гг.), а таксама была перакладзена на польскую мову Янкам Брылём і пастаўлена ў вёсцы Загор'е (Заходняя Беларусь) [5, с. 765].

У драме апавядаецца пра цяжкае беспрасветнае жыццё галоўнага героя Антося Латы, які калісьці меў сваю зямлю і свой кут, потым страціў усё гэта (згарэў дом і ўвесь набытак). Трапіўшы ў безвыходнае становішча (застаўся адзін – дзеці і жонка памерлі), Антось спрабуе заліць сваё гора “сівухай”, якую, нягледзячы на забарону, так ахвотна прадае шынкар Бэрка, і нарэшце трагічна памірае ўначы сярод цёмнага лесу.

Хоць уся п'еса прасякнута трагізмам, у ёй “ёсць камічныя сітуацыі, ёй уласцівы і гумар” [4, с. 138] – сведчанне таго, што і ў неймаверна цяжкіх жыццёвых умовах персанажы не страчаюць натуральных чалавечых якасцей (смяюцца, жартуюць).

Для стварэння камічных сцэн у п'есе па-майстэрску выкарыстоўваюцца розныя вербальныя сродкі, найважнейшыя з якіх наступныя.

Іранізмы. Іранічная экспрэсія выяўляецца з дапамогай адпаведных моўных сродкаў (актуалізатары). Напрыклад: [Антось (круціць галавою):] *Складна гаворыш, як у сцяну лепіш. Была ў мяне рыжая сучка, то і тая так не брахала.* (Рагоча.) *Эх, Антось! Антось! Раскідаеш ты залатыя слоўкі, але хто збярэ іх?* Антось аж самому не верыцца (пра што сведчыць рэмарка *круціць галавою*), як ён умее *складна* гаварыць. Гэта выяўляецца праз відавочнае параўнанне (як у сцяну лепіш – аўтарскі варыянт фразеалагізма *як у сук уляпіў* ‘сказаў вельмі дарэчы’) і прыхаванае (*рыжая сучка, то і тая так не брахала*). Рэмарка *рагоча* дае падставы меркаваць, што Антось з добрай доляй іроніі ацэньвае сваю здольнасць “красамоўнічаць”. Жальбай і горкай іроніяй напоўнены фрагмент Антосевай рэплікі *Раскідаеш ты залатыя слоўкі* (паказчыкі – прэпазіцыйны выклічнік *эх* і постпазіцыйны выраз *хто збярэ іх?*).

Адчуваецца іронія і ў наступнай рэпліцы: [Антось (стаіць унурыўшыся):] *Нечага сказаць, жыў Антось Лата, рай было яго жыццё. У-у-х! У друзачкі пабіць... (Пакорна.) А каго? (Схіляе галаву.)* Якім “раем” было жыццё Антося, відаць са зместу п'есы: згарэў дом, памерлі жонка і дзеці... Ды і мікраконтэкст (сегмент рэплікі) *У друзачкі пабіць... А каго?* яскрава сведчыць пра тое, што ў персанажа, незадаволенага сваім жыццём, выяўляюцца элементы стыхійнага бунтарства.

Іранічная экспрэсія моўных адзінак можа выяўляцца з дапамогай рэмарак: [Габрусь:] *Тфу, згінь ты!* (Хрысціцца.) [Невядомы:] *А мне перадалі гасцінчыку для цябе. На!* (Згартае і дае Габрусу ў нос фігу.) Паказчык іранічнага ўжывання назоўніка *гасцінчык* – сегмент постпазіцыйнай рэмаркі: (дае) *фігу*.

З іранічнымі эфектамі ужываюцца парэміі. На пытанне Габруся (*Як ты думаеш, Рыгор: дастане Бэрка сабе збавення ці не?*) Рыгор так адказаў: *Хто, – Бэрка? А як жа! Чакай, Пятрук, Пятра: будзеш сыр есці!..* (Бэрка кідае сярэдзіты погляд на Рыгора. Рыгор і Габрусь смяюцца.) Рыгоравы словы *А як жа!*, на першы погляд, абнадзейваюць. Аднак вылучаная прыказка мае супрацьлеглы сэнс: ‘няма надзей, што збудзецца тое, пра што ідзе размова’.

* Паводле адных звестак, п'еса ўпершыню пастаўлена ў 1917 г. [6, с. 532], паводле іншых – у 1918 г. [5, с. 765].

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

Выкарыстанне іранізмаў дае магчымасць персанажам высмеяць адзін аднаго. Даведаўшыся ад сваіх сталых “кліентаў” (карчомных хаўруснікаў Габруся і Рыгора), што тыя збіраюцца паехаць у Амерыку, бо там, як расказваюць, заробкаў колькі хочаш, хоць “лапатамі аграбай дзенюжкі”, шынкар Бэрка далучыўся да размовы: *Ой, покі ў Амерыку заедзеце, то ў “Рыгу” напэўне трапіце.* Габрусь з пагардаю адказаў: *Куды трапімо, то трапімо, але не хапуну ў лапы. Ты вот молішся, а хапун за каркам шворыцца.* Бэрка іранізуе з намеру Габруся (і яго супольніка Рыгора) паехаць у далёкую заморскую краіну (Амерыку), пра што сведчаць ягоныя словы: *покі ў Амерыку заедзеце, то ў “Рыгу” напэўне трапіце.* Выраз у “Рыгу” трапіце шынкар Бэрка ўжывае з ідыяматычным (фразеалагічным) значэннем ‘званітуе’. Двукоссе сведчыць пра разавую, кантэкстава абумоўленую апелятывацыю ўласнага імя – кампанента фразеалагізма. Гэтым самым шынкар тонка намякае сваім заўсёднякам (карчомным хаўруснікам Габруся і Рыгору), куды яны “могуць трапіць”. Дарэчы, у “Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў” І. Лепшава падаецца выраз *з’ездзіў у рыгу* (‘званітавала каго-н., звычайна пры моцным ап’яненні’), “пабудаваны на сугуччы няроднасных слоў *Рыга* і *рыгаць* (са значэннем ‘ванітаваць’)” [7, с. 157]. Такім чынам, тонкі камічны эфект грунтуецца на “непаразуме” паміж персанажамі, адзін з якіх (Бэрка) выраз у “Рыгу” трапіце ўжывае адначасова як свабоднае словазлучэнне і фразеалагізм, а Габрусь успрымае яго, мабыць, толькі ў прамым значэнні, што пацвярджаецца фрагментам ягонай рэплікі: *Куды трапімо, то трапімо, але не хапуну ў лапы.*

У сваю чаргу не застаецца “ў даўгу” і пакрыўджаны Габрусь. Ягоны выраз *Ты вот* [Бэрка] *молішся, а хапун за каркам шворыцца* мае іранічны падтэкст: хоць ты, маўляў, звяртаешся з малітвай да Бога, каб пашкадаваў цябе, але ж бяда немінучая. У згаданым выразе *хапун* ‘рабаўнік’, (за) *каркам* ‘табой’, *шворыцца* ‘ходзіць, вышукваючы’.

Як іранізм успрымаецца зварот Антося Латы да такіх, як сам, карчомных хаўруснікаў – Габруся і Рыгора, з якімі ён ідзе праз лес ноччу. Гарэлка водзіць Антося ў бакі. Сябрукі панышчасці падтрымліваюць яго. І раптам начную ціш скаланае прарэзлівы Антосеў голас: *Стойце!.. Стойце, сакалы мае турэцкія!* Вядома, якія “сакалы” Габрусь і Рыгор. Але сама форма звароту Антося (з азначэннем *мае турэцкія*) дае падставы меркаваць, што ён лагодна іранізуе са сваіх “спадарожнікаў”.

Горкай іроніяй напоўнена наступная сцэна (у тым самым лесе, той самай ноччу): [Габрусь:]

*Даўно пара быць дома... (Да сябе.) Згарэла б яна, гэтая гарэлка, і вы разам з ёю! [Антось:] А ці не здаецца вам, сыны мае, што мы не на той дарозе ідзем, га? (Усе ўзіраюцца ў дарогу.) [Рыгор:] Здаецца – тая, а можа і не тая! [Габрусь (з усмешкаю):] А ці не ўсё роўна нам? Мы даўно бадземся не на тых дарогах, кудую ходзяць добрыя людзі. Глыбокі падтэкст закладзены ў апошніх словах Габруся. Невыпадковая і яго ўсмешка. Габрусеў выраз *А ці не ўсё роўна нам?* сведчыць, што папярэдне сказанае Антосем (*А ці не здаецца вам, сыны мае, што мы не на той дарозе ідзем, га?*) ён успрымае з іроніяй. “Дайшло”, нарэшце, і да Антося, чалавека “дна”, які хоць і дня не можа пражыць без “сівахі”, але яшчэ не страціў пачуцця гумару. Вось як у вобразна-алегарычнай форме ён працягвае “разважанне” Габруся: *Ты праўду кажаш, сын мой: сышлі нашы калёсы з каляінаў. Ну і чорт іх бяры: як ні накоцяцца, а за манапольку зачэпяцца.**

Пачуўшы, як Антось спывае (*Ой, хадзем дадому, / Не скажам нікому. / Зарэжам ката, / Бо наш кот – сірата*), у Габруся вырвалася са злосцю (і не без іроніі): *Не вый ты, дзядзька: ваўкоў яшчэ насклікаеш.*

Экспрэсіўна зніжаныя адзінкі. Яны выражаюць камічны эфект, паколькі не зусім адпавядаюць эстэтычным патрабаванням літаратурнай нормы. Напрыклад:

1. [Антось:] *Уй, зяткала старое!* [пра Бэрку] (Ідзе да Лэі.) *Ну, Лэя, давай руку, – пагадаю.* Параўнаем: *зяткала* – перан. неадабр. ‘той, кім часта замяняюць, падмяняюць іншых’.

2. [Антось:] *Хто – мы?! [Здань:] Я і яна.* [Антось:] *А чорт вашага бацьку і мацэру ведае!* *Мала на свеце ўсякіх патаскух?* Фразеалагізм *чорт ведае* – праст. ‘невядома’ (што), *экспрэсіў патаскуха* (бел. літ. *распусніца*) – тут: праст. зневаж. ‘бадзяга, валацуга’.

3. [Антось:] *Ужо адны вочы не свецяць табе, зараз і шклянныя папсуеш. Што ты вычытаеш тут, куст альховы? Я непісьменны, а давай паспрачаемся ў навуцы!* (Адбірае ад Бэркі кнігу.) Фразеалагізм *куст альховы* – неадабр. ‘тупы, неразумны чалавек’.

Камічны эфект узмацняецца, калі *экспрэсіўна зніжаныя адзінкі* ўжываюцца канцэнтравана: [Антось (да Бэркі):] *Ну, пугач ты дупляны, кнігаед дурны! Скажы мне: колькі раз ляжа іголка ад Нясвіжа да Міра? Гэтага не напісана ў твайёй галаве? Га?* Параўнаем: *пугач* ‘драпежная начная птушка атрада соў’, *кнігаед* іран. ‘знавец і аматар кніг’, *дурны* ‘разумова абмежаваны’.

Кантрастывы. Пачуўшы ад Габруся, аднаго з карчомных хаўруснікаў, што “*не спываюцца, брат, вясельныя песні*”, Рыгор дае яму парады (бярэцца ўбокі і скача, падпяваючы):

*Ой, ты, куме, мой кумок!
Бадай табе трасца ў бок:
Дзе ты, куме, прападаў,
Каб ты ногі паламаў?*

Камічны эффект ствараецца ўжываннем кантрасных экспрэсіваў: ласкальных формаў куме, кумок і выклінікавага фразеалагізма-праклёну трасца ў бок праст. 'выказванне незадавальнення, абурэння, прыкрасці і пад.', а таксама праклёну нефразеалагічнага тыпу *каб ты ногі паламаў*.

Убачыўшы, што шынкарка Ляя прыносіць паўкватры, Габрусь заспяваў:

*Ляя – цётка, Ляя – мама.
Пашкадуе гэтаксама –
І накорміць і напоіць,
Хоць і добра нас падоіць.*

Вобраз Ляі-цёткі, Ляі-мамы малюецца ў кантрасным плане: пашкадуе, накорміць, напоіць, але – і падоіць (перан. разм. 'выцягне апошнія грошы').

Прыём "вербальнай гульні". Бэрка і Антось уступаюць у "вербальны паядынак": адзін аднаму задаюць пытанні "на засыпку". Відавочна, яны загадзя ведаюць, што ніхто з іх не адкажа на пытанне. Кожны з персанажаў мае на мэце паказаць сваю дасціпнасць. Апрача таго, такія пытанні ўжываюцца імі, каб падкалоць і абсмяяць адзін аднаго, тым самым намякнуць на абмежаванасць, а то і тупасць: [Бэрка (намысліўшыся):] *Ну, Антось: пытаў ты мяне, запытаю і я цябе. Скажы, колькі сабака носіць у сабе траву?* [Антось:] *Столькі, колькі ты над бубляю сядзіш.* (Рыгор і Габрусь смяюцца.) [Бэрка:] *А чаму ў курцы вочы закрываюцца знізу?* [Антось:] *А чаму ў цябе нос наперадзе, а не на патыліцы? Дурак ты! Што ты пытаеш? Такая яе ўрода.*

Выслоўі. У драме сустракаецца агульнае выслоўе – трапны, дасціпны выраз, які ўжываецца, каб ажывіць маўленне, сказаць у адказ нешта смешнае, пацешнае, з іранічным падтэкстам: [Бэрка (адрываецца ад кнігі, пазірае на Габруся, круціць галавою):] *Гэта ўжо такая натура ў вашага брата: **выпіць на капейку, а гуку нарабіць на рубель***. Вылучаны выраз абазначае 'вынікі значна перабольшаныя, не ў адпаведнасці з чаканым').

Адна з разнавіднасцей выслоўяў – зычэнні. Гумарам прасякнута зычэнне, у якім апрача пажадання, каб вялося ў хляве і расло на полі, жадаецца яшчэ і тое, што стала для персанажаў укаранелай звычай (выпіць): [Рыгор (узяўшы чарку ад Габруся):] *Дай жа, Божа, каб у хлявох пладзілася, а ў палёх каласілася, каб жывы былі і яшчэ пілі.*

Комплекснае ўжыванне вербальных сродкаў камічнага. Пры ўжыванні ў рэпліках вер-

бальных сродкаў розных тыпаў ствараецца насычаны камічны эффект:

1. [Антось (стаіць на парозе, абводзіць вачыма шынок, гукае моцна):] *Здар-рова, пра-бят-а!* (Ніхто не адклікаецца. Трасе галавой, цяжка ўздыхае.) *Эх, ваякі мае, ваякі мае! Не чуеце вы голасу свайго старога генерала! <...> Парыце вы зямлю, кампанейцы мае! Толькі я астаўся, як пень яловы на пасецы.* (Падыходзіць да Бэркі.) *Як маешся, турэцкі рабін?* Вербальныя сродкі камічнага: *ваякі іран. пагард. 'няўдачнікі', іранізм (стары) генерал – 'карчомны гуляка', параўнальны зварот я астаўся, як пень яловы на пасецы, іранізм турэцкі рабін – Бэрка.*

2. [Антось:] *Душа мая баліць, косці скрыпяць і кішкі бурчаць; трэба зрабіць папаску – ногі не служаць. Садзіся, кампанія мая, чуць не родная.* (Садзіцца на дол, мацае кішэні.) *Заханіў з сабою жывучай і гаючай вады.* (Дае бутэльку з гарэлкай.) *Во яна!.. У функцыі стварэння камічнага ефекту ўжываюцца метафарычныя выразы *косці скрыпяць, кішкі бурчаць*, сінекдахічны выраз *кампанія мая* (г. зн. Антось), перыфраза *жывучая і гаючая вада* (= гарэлка).*

3. [Антось:] *От што знача сэрга кабеты, каторая любіць. Ты, Ляя, будзеш у раю, а Бэрку – гула асмаленая.* <...> *Але ці бачылі вы, як Антось плакаў? Але ці чулі вы, як Антось праклінаў час, калі ён радзіўся на свет, долю сваю сабачую?.. Эх, свінячае жыццё!* (Скрыгіча зубамі.) *І каму карысьць з мяне? <...> Ці не ты гэта тулялася на завуголлі ў адной бялізне, як у маёй галаве бушаваў хмель?.. Сабака я, печаны гад, забойца!..* Камічны эффект дасягаецца ўжываннем прастамоўнага фразеалагізма *гула асмаленая* – праст. іран. 'зусім нічога'; зніжаных экспрэсіваў: прыметнікаў (долю) *сабачую* – перан. 'вельмі цяжкую', *свінячае (жыццё)* – перан. 'паганае', назоўнікаў *сабака* – зневаж. 'нягоднік', *забойца* – 'той, хто ўчыніў забойства'; метафарычнага выразу *бушаваў хмель* – 'імкліва выяўляў сваю сілу стан ап'янення'; прастамоўнага фразеалагізма *печаны гад* – груб. 'вылюдак, нягоднік'.

4. [Рыгор:] *Габрусь, братка, кінь ты Бэрку! Дый не праўда ўсё гэта, – брэшуць цёмныя людзі. Што ж будзе, калі ў нас Бэркі не будзе? Дзе мы прыхілімся, сіраты? А ты, Бэрка, хоць у цябе розуму з **паўцабэрка**, маўчы і не мяшайся ты ў нашу п'яную гутарку... Пі, брат, не бойся: **розуму не пра'ем, бо яго і няма**. Глядзі мне ў вочы: ты бачыш мяне? Вербальныя сродкі камічнага: *брэшуць* – перан. разм. зневаж. 'хлусяць, маляць', *паўцабэрка* – 'не так і мала, але і няма', выслоўе *розуму не пра'ем, бо яго і няма*.*

5. [Антось:] *Малецеся вы, а мяне Бог не ўчуе. Грэшны я, сакалы мае: і турэцкі бог не захоча з Антосем кампаняваць.* (Махае рукамі.) *Адчапе-*

цеса ад мяне, хлопцы: я ўсім хачу насы ўцярці, і сам смаркатым застаўся. У функцыі камічнага ўжыты: іранізм сакалы мае, фразеалагізм насы ўцярці – праст. ‘даказаць каму-н. сваю перавагу ў чым-н.’, зніжаны экспрэсіў смаркатым (застаўся) – перан. зневаж. ‘нявопытным, няўмелым’.

Вербальныя сродкі камічнага могуць ужывацца комплексна ў некалькіх рэпліках запар, што садзейнічае ўзмацненню камічнай экспрэсіі: [Рыгор (пазірае на Лэю, плюе ўбок):] **Тфу!** Будзе яшчэ Бог турбавацца – лічыць яе гады. **А каб цябе снег спаліў!** Чуеш ты, Габрусь, што яна гаворыць? [Габрусь:] **Ведама, старая – здзяцінела!** Ёй здаецца, што Богу няма чаго больш і рабіць, як лічыць яе гады. **Падумаеш – угодніца якая!** [Рыгор:] **Угодніца! Ха-ха-ха!** Пойдзе Лэя ў рай, а мы заспяваем ёй.

Старая вялікакруцельніца, Лэя,

Нясі спірытусу нам!

[Лэя (смяецца):] **Ой, Рыгор, Рыгор! Нашто Богу грашыць? Крыўдзіш ты мяне, старую. Якая ж я круцелька?**

Камічны эффект дасягаецца ўжываннем выклічніка *тфу!* (як выказванне незадаволенасці, прыкрасці), алагізму-праклёну *А каб цябе снег спаліў!*, зніжанага экспрэсіва *здзяцінела* – ‘у разважаннях зрабілася падобнай на дзіця’, іранізма *ўгодніца* – уст. ад *ўгоднік* (паводле рэлігійнага ўяўлення ‘святы, які ўгадзіў Богу сваім бязгрэшным жыццём’). Пра іранічнае ўжыванне назоўніка *ўгодніца* ў рэпліцы Габруся сведчыць прэпазіцыйны вербальны кантэкст – дзеяслоў *падумаеш* у функцыі пабочнага слова (для выражэння насмешкі). Іранічная экспрэсія гэтага назоўніка выяўляецца таксама (у рэпліцы Рыго-

ра) з дапамогай трыплікаванага гукапераймальнага выклічніка *ха-ха-ха!*. Вербальны сродак камічнага – назоўнік *вялікакруцельніца* ‘жанчына, якая многа хітруе, махлюе’. Сама Лэя з крыўдаю ўспрымае дадзеную ёй Рыгорам ацэнку: **Ой, Рыгор, Рыгор! Нашто Богу грашыць? Крыўдзіш ты мяне, старую. Якая ж я круцелька?**

Такім чынам, у п’есе Якуба Коласа выкарыстоўваюцца розныя вербальныя сродкі камічнага – як спецыялізаваныя, для якіх функцыя стварэння камічнай экспрэсіі асноўная (іранізмы), так і неспецыялізаваныя, для якіх гэтая функцыя не асноўная (кантрастывы, экспрэсіўна зніжаныя адзінкі, выслоўі). Стварэнню насычанага камічнага эфекту садзейнічае такі прыём, як комплекснае ўжыванне вербальных сродкаў.

Спіс літаратуры

1. **Хрэстаматыя па гісторыі беларускага тэатра і драматургіі** : вучэб. дапаможнік для студ. тэатральных фак-ў ВНУ : у 2 т. / укл., рэд. тэкстаў, уступн. арт. і камент. А. В. Сабалеўскага. – Мінск : Выш. шк., 1975. – Т. 1.
2. **Гушча, Т.** Сцэнічныя творы / Т. Гушча. – Мінск, 1917.
3. **Лаўшук, С. С.** Драматургія / С. С. Лаўшук // *Гісторыя беларускай літаратуры XX ст.* : у 4 т. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – Т. 1.
4. **Семяновіч, А. А.** Гісторыя беларускай драматургіі : XIX – пач. XX ст. : [вучэб. дапаможнік для філал. фак. пед. ін-таў] / А. А. Семяновіч. – Мінск : Выш. шк., 1985.
5. **Колас, Я.** Збор твораў : у 20 т. / Я. Колас. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – Т. 15.
6. **Сабалеўскі, А. В.** Колас Якуб / А. В. Сабалеўскі // *Тэатральная Беларусь* : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн, 2002. – Т. 1.
7. **Лепешаў, І. Я.** Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.